

Bədii mətn və onun təhkiyə strukturu

Leila Elman qızı Karaevi

Azərbaycan Universiteti

E-mail: qarayevaleyla55@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. A.Y. Məmmədov,
filol.ü.e.d., prof. Ç.M. Qaraşarlı

Açar sözlər: mətn, cümlə, struktur, əlaqə, dilçilik

Ключевые слова: текст, приговор, структура, контакт, лингвистика

Key words: text, sentence, structure, contact, linguistics

Yüksəlməkdə olan mətn dilçiliyi, xüsusi olaraq biz mətnlərlə ünsiyyət aktını gerçəkləşdir-məyimiz, eyni zamanda bir cümlədən ibarət mətnin olması ilə əlaqədar fikirlər cümlədən son-rakı formal birlik olaraq mətnə diqqət yetirmənin zəruriliyini qeyd etmişdir.

Mətnə ağılınızda cümlədən daha çox mürəkkəb struktur olaraq yanaşılır. Bu nöqtəy-nəzər-dən, cümlə təkbaşına “yazıya alınmış nitqin əsəri” məfhumuna cavab verir. Burada mətnin ölçüsü barəsində problem açıq buraxılır. Bütün bunların hamsı dil reallığıdır. Hər hansı bir ro-man da, həmçinin o romanın fraqmenti də mətndir.

E.Benvenist “Linqvistik təhlilin səviyyələri” adlı əsərində mətnlə cümlə arasında əlaqələrdə bəhs edib, linqvistikanın araşdırdığı obyektlərin yüksək səviyyəsindən bir də cümlə olaraq qəbul edir. Onun əsas görüşünü belə qeyd etmək olar: cümlə ancaq onun komponentləri ilə müəyyənləşir; cümlə seqmentasiyaya uğrayır; ancaq başqa böyük komponentlərə daxil olmur, cümlə dil işarələrinin bütünləşməsinin sonuncu mərhələsidir; işarələrdən təşkil olunur halbuki, o işarə deyil; bununla da linqvistika bitir və tərkib hissələri cümlələrlə bağlı olan yeni mətn sahəsi yaranır; nəticə olaraq, translinqvistikanın və cümlə linqvistikasının kəsişməsində yer tutur. E. Benvenistin fikirlərinə əsasən “cümlə həm anlam həm də referensiyaya sahib olur. Məzmun məlumat çatdırdığı üçün və uyğun şəraitə uyğun olduğuna əsasən, vreferensial məna əldə edir. Belə ki, taksonomik baxımdan translinqvistika-başlanğıcı cümlə olan və daha inkişaf etmiş ölçüdə mətn hissələri araşdırılır”.

Bütöv mətnin mənimsənilməsi ilə bağlı olan bəzi məsələlər arasında əsas diqqət struktur izahına yönəlir. Bu sahənin izahına həsir olunmuş əsərlərin analizi biz düşüncəmizə əsasən bütöv mətn struktur cəhətlərinin xarakterinə verilən təriflərin problemləli olmasından irəli gəlir. Bir yandan, bütöv mətni inkişaf etmiş və öz cəhətlərinə görə cümlədən fərqlənən sintaktik birlik olaraq düşünək cümlə ilə qarşılaşdırmada, başqa bir tərəfdən-mətnin bütöv formal məğz etibari ilə bir-birilə əlaqələnən cümlələrin sadə toplusu olaraq qiymətləndirmişlər.

Qeyd etmək olar ki, bütöv mətn öz quruluşu olan sintaktik bütünlük olaraq düşünülürsə, o zaman öncəliklə, o quruluşun ancaq bütöv mətn üçün səciyyəvi olan və onu fərqli ölçünün birliyi olaraq cümlənin quruluşundan ayıran səciyyəvi xüsusiyyətlər nümayiş etdirilməlidir. Bir halda ki, bütöv mətnin səciyyəvililiyi aşkarlanıb dəqiqləşdirilməyibsə, o halda, keyfiyyət olaraq bütöv mətn olaraq yox, sadəcə olaraq qarşılıqlı aralarında cümlənin fərqli tipli sintaktik münasibətli ilə birləşmiş axın olaraq ortaya çıxacaq.

Bütöv mətn quruluşunda alimləri fikir birliyi yoxdur və bu onun sərhədlər məsələsi ilə bağlıdır. Bir çox alimlər bütöv mətn tamlığını onun uyğun cəhətlərindən bir olaraq düşünülər və hətta bu cəhəti ona aid edirlər. Məsələn: M.Pfytse mətni nisbi tamlıq kompleksi ifadə edən

cümlələr yığımı olaraq aşkarlanmışdır.

Bu düzdür, nisbi tamlıq deyildiyi zaman o nəyin anlamaq və həmin tamlığın hansı imkanlarla işarə olunması haqqında bir fikir bildirmir.

Budan əlavə, mətndə hüdudların aydınlaşdırılması eyni zamanda onunla bağlı çətinləşir ki, bu zamana qədər hələdə mətn haqqında tək bir fikir mövcud deyil. M. K. Hallidey və R. Hasan mətni "bütün təşkil edən istənilən həcimdə şifahi və yaxud yazılı nitq parçası" olaraq qeyd etmişlər. Başqa bir alim isə N.Enkvist mətni "mənalı birlik ardıcılığı" olaraq dəyərləndirir. Fərqli funksional üslubları mətn olaraq dəyərləndirən isə M. Pfyutsedir. O, qeyd edir ki, "bədi ədəbiyyatın janrları (roman, dram, sonet və. s) da mətn tiplərinə aid etmək olur. Belə ki, o, düşünür ki "mətn tiplərinin həcmi hələ də bitməmiş məsələdir".

İ.R. Qalperin bütöv mətnlə mətnin strukturundakı birlikləri (vahidləri) eyniləşdirməsi ilə haqlı olaraq razılaşmayaraq bildirir ki, bu birlikləri mətn olaraq dəyərləndirmək, bu termini daha da qarşılaşdırmağa və mürəkkəbləşdirməyə səbəb olacaqdır.

Mətni sadəcə dilin nonverbal alternativinin nəticəsi olaraq hesab etmək lazımınca əsaslandırılmadığı düşünülür. Öncəliklə, bu onunla əlaqədardır ki, bu məfhum çox dar izah olunub. Bu səbəblə də qarşılıqlı nitqin "mətn" anlamını xaric tutur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, dialoqu mətnin bir növü olaraq qeyd edən bir çox əsərlər təqib edilir. R.Qalperin bildirir ki, "monoloq və dialoq dilin verbal və nonverbal alternativlərinin səciyyəvi cəhətləridir. Dil kommunikasiyasının bu tip şəkildən biri-ekstralingvistik şərtədən əmələ gəlir".

Mətnin quruluşunun sintaktik özəllikləri mənimsəyərkən analiz olunan yönünü elementləri özəl bütün birlik olaraq onun quruluşundan yox, faktiki olaraq müxtəlif cümlələrin quruluşundan ifadə olur və mətnin işarələrinin daha düşük ölçülü birliyin-cümlənin işarələri zəmnində fərqləndirib çıxarır. Mətni quruluşunun araşdırmasına bu şəkildə yanaşma üsullu onun cümlənin quruluşundan dəyərcə fərqli olan özəlliklərin aşkarlamağa imkan vermir.

Mətnin quruluş özəlliklərinin araşdırmalarına alimlərin böyük ilgisi sonucu öz əksini onda tapır ki, mətnin qrammatik məsələlərinə bir çox əsərlərdə dəyər verilir. Bunu da ifadə etmək lazımdır ki, ümumi qrammatikada mətnin qrammatikasının digər hissələri (bölmələri) ilə qarşılıqlı əlaqələrini başa düşməkdə fikir birliyi yoxdur. Bəzi araşdırmaçılar mətnin qrammatikasını ümumi qrammatikanın bölməsindən biri olaraq düşünüb və mətnin qrammatikasını əhatə etdiyi çərçivəni genişləndirmək məqsədi ilə ümumi qrammatikaya daxil etmək fikrini irəli sürmüşdür. Bu baxışın əsası belədir ki, cümlələr arasındakı münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr başlıca olaraq cümlə daxilindəki durumu bildiren işarələrin oxşarı (analoqu) olan sintaktik işarələrlə əks olunardı. Fikirlər cümlənin daxili və xarici quruluşu üçün eyni səviyyədə səciyyəvi olan hadisələri mənimsənilməsini ifadə etdiyinə görə, mətndəki qrammatik olay analizi və izahı üçün hansısa bir qrammatik dərəcə bildirmək məcburiyyəti mövcud deyil. Onlar sintaksis dərəcəsində cümlə ilə əlaqəli olan qrammatik olaylar olaraq da şərh edilə bilər.

"Mətn" və "diskurs" terminlərinin arasında fərq olması məsələsə, bir sıra qəliz problemlərin ortaya çıxmasına nədən olur, yəni, diskursiv analiz mətn dilçiliyindən nə əsasla ayrılır. Mətn həmişə hər hansı bir nitq parçasının daxilində kontekstdə sabit bir lingvistik formaların yığılı olaraq izah edilir. Misal, C.Layonz mətni kontekst ilə bağlı olaraq baxır. O, yazır ki, mətnlər səmərəli olan kontekstlərin tərkibidir. Hər hansı bir situasiyada qələmə alınan əsər olan mətnlərdən təşkil edilir və həmişə dəyişiklərə uğrayır kontekst. Lingvistik və fiziki kontekst ekstralingvistik həqiqəti əhatə edən reallıq barədə bir bilik olaraq bilinir.

Diskursu mətndən fərqləndirilərək "aktiv" nitqin bir hissəsi olaraq çıxış edir. Diskurs bir məzmunu kontekstdə qazanır. Bu kontekst dil məlumatı göndərən bəlli niyyətlərlə, bəlli situasiyada və bəlli anlamda istifadə edilir. Diskurs əlaqəli bir nitq parçasıdır. Anacaq mətnin oxşar

anoloji) yanları ilə tutuşdursaq, “diskurs” termininin bu şəkildə mənimsənilməsi onu mətndən fərqliliyini müəyyənləşdirmir.

Mətn ilə diskurs arasındakı fərqliliyi N. Enkvist bu şəkildə şərh edir: “Diskursu şəraitin bir parçası olaraq düşündüyümüz halda, mətni situasiya kontekstindən ayrı nəzərdə tuturuq”. O, əvvəldən bilinən nümunədə misal olaraq göstərir, “no smoking” və yazır ki, “təkbaşına mətn olaraq bilinən bu misal divara asıldıqdan sonra bəlli situativ kontekst dairəsində diskursun bir parçasına dönür”.

Fikrimcə, mətnin ən böyük ölçüsü haqqında işin (məsələnin) təyinatı məhz özü müvafiq deyil. Mətnin ölçüsü, ayrı kommunikativ elementlər kimi bildirdikləri ifadələrin səciyyəsi ilə aydınlaşdırılır və həcmli olmasından, qəlizliyindən və başqa faktorlara əlaqədar olaraq daha böyük və balaca ola bilər. Yəni, mətni ölçüsü onun sintaktik birliyi olaraq mənimsəyərək uyğun deyilsə, o zaman limitlərini göstərən formal işarələr mətnin ölçüsündən aslı olmayaraq onun vəziyyətini aydınlaşdıran əsas ünsürlər olaraq görünürlər. Bu cür kriteriyaların olması mətni sintaktik birlik olaraq aydınlaşdırmağa zəmin verir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dilçilikdə mətn-diskursa olan böyük marağı nəzərə alaraq məqaləni aktual hesab etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə mətnin ölçüsü, həcmi, şifahi və ya yazılı formada ifadə olunması kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrantları istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Halliday M.A. K., Hasan R. Cohesion in English. London, 1976.
2. Van Dijk T. A. semantic Discourse Analyses // Handbook of Discourse analysis / Ed. By van Dijk T. A. –etc; Academic Press, 1985.

Л.Е. Караев

Художественный текст и его структура

Резюме

Средства, связанные с содержанием текста (напоминание, связность, неповторимость (уникальность); отделение-выделение; семантическое соотношение частей высказывания; установление неопределённости), охватывают логико-семантический каркас текста. Мысль и семантические, параллельные и цепочечные, локальные и глобальные связи, внутри текстовые формы связи (имплицитные и эксплицитные), такие категории, как проспекция, предикация, ретроспекция, пресуппозиция, партитурность, являются необходимыми формами для связности.

L.E. Karaevi

Fiction text and its structure

Summary

The means which are connected with the content of the text (reminding, coherence, originality separation-allotment; the semantic correlation of the parts of the utterance; determination of the indefiniteness) covers the logical-semantic integrity of the text. The categories such as thought and semantic, parallel and chain, local and global relations, the relation forms within the text (implicit and explicit), prospection, prediction, retrospection, presupposition, partitura are important forms for coherence.

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2020